

ANDORKA RUDOLF

A MAGYAR TÁRSADALOM VÁLTOZÁSAI 1989–1996

„Ebben a tanulmányban nem fogok egyértelmű tényeket leszögezni, következtetéseket levonni, inkább az értelmezési problémákra és a lehetséges alternatív változási tendenciákra hívom fel a figyelmet, egyrészt mert az utolsó, 1996. áprilisi felvétel elemzése során nagyobb számú kutatóegyüttesünkben a korábbiaknál is több kérdőjel merült fel, másrészt mert szeretném az olvasókat az együttgondolkodásra ösztönözni.” Ezeket a sorokat írta Andorka Rudolf tanulmánya elé, amelyet az induló „Ezredforduló” számára készített. A szöveg előzetes összefoglalója a „Rendszerváltás, stratégiai kutatások” c. programon belül folytatott társadalmiszerkezet-elemzésnek. A szerző röviddel kéziratának leadását követően, hosszú betegség és szenvedés után, elhunyt.

Az elmúlt kétszáz év magyar történelmét úgy értelmezhetjük, mint megismétlődő kísérleteket a magyar gazdaság, társadalom és politikai rendszer modernizálására, az elmaradottság leküzdésére, a nálunk fejlettebb Nyugat-Európa-hoz való közeledésre. Bár mindegyik ilyen nekifutás előbbre vitte az országot a kitűzött cél felé, mégis, mindegyik elakadt, némely esetben katasztrófához vezetett.

A modernizáció kilátásai

A reformkor a szabadságharc vereségével ért véget; a modernizáció szempontjából legsikeresebbnek mondható kiegyezési korszak az első világháborúba és az azt követő békeszerződésbe torkollott; a két világháború közötti nagyon is felemás modernizációs kísérlet a második világháború végének súlyos katasztrófájához vezetett. Modernizációs kísérletnek tekinthetjük a szocialista korszakot is, annál is inkább, mert az évek előrehaladtával mindinkább jelszóvá vált: „gazdaságilag utolérjük a fejlett nyugat-európai országokat”. Legitimációs hivatkozási alap is lett. Ez a kísérlet sem volt sikeres. Bizonyára azért, mert központi tervezés útján nem lehetett egy fejlett gazdaságot hatékonyan irányítani, viszont a termelőeszközök állami tulajdona mellett nem lehetett igazi piacgazdaságot teremteni. A termelőeszközök magántulajdona pedig ellenkezett nemcsak a marxista-leninista ideológiával, hanem a hatalmi elit elemi érdekeivel is. Az uralkodó párt hatalma ugyanis jórészt azon alapult, hogy a termelőeszközök állami tulajdona révén rendelkezett a gazdaság fölött. A korábbi modernizációs kísérletek kifutásához képest ezt a kísérletet szerencsésnek kell tekintenünk. Ezúttal a rendszerváltás békésen, súlyos emberveszteségek nélkül ment végbe. (Hozzá lehet tenni: a megelőző modernizációs kísérletek összeomlásában lényeges tényező volt a kedvezőtlen világpolitikai helyzet. Most viszont a nemzetközi hely-

zet kedvező. Nincs olyan nagyhatalom, amely Magyarországra tudná vagy akarná kényszeríteni akarátát.) Lényeges különbség, hogy a megelőző modernizációs kísérletek elbukásában fontos szerepet játszottak a magyarországi politikai elit súlyos politikai hibái. Például az, hogy az országot a náci Németország oldalán bevitték a második világháborúba. Most remélni lehet, hogy ezúttal nem fogják a politikai elit hibái a rendszerváltással megindult új modernizációs kísérlet kudarcát okozni. Ez bizonyos értelemben az egész magyar társadalmon múlik, hiszen ma demokratikus rendszerben élünk.

Kétségek között

Jelenleg a magyar társadalom többsége a modernizáció kimenetelét illetően meglehetősen borúlátó. A régióban mind az eddigi változások, mind a jövő várakozásai kérdésében a magyarok elégedetlenebbek és pesszimistábbak, mint a többi volt szocialista ország lakossága. Ezt számos közvélemény-kutatás és szociológiai felmérés mutatja. A rendszerváltás körüli euforikus közhangulatot mély kiábrándulás követte. Ez a hangulati ingadozás a társadalomtudósokat és a közírókat talán még jobban jellemzi, mint a magyar állampolgárok többségét. 1989-ig alig volt olyan magyar társadalomtudós, aki elképzelhetőnek tartotta a rendszerváltást. Utána nagy részük a liberális piacgazdaság és demokrácia végső győzelmét vélte látni, és legfeljebb egy rövid, nehéz átmeneti időszakra számított. Ma viszont ismét a leküzdhetetlen nehézségek hangsúlyozása, sőt némelykor az egész rendszerváltás megkérdőjelezése olvasható a tudományos irodalomban.

A tudóshoz illőbb magatartás: alaposan megvizsgálni, hogy az utolsó évek változásairól rendelkezésünkre álló viszonylag gazdag adatok és szociológiai vizsgálati eredmények alapján mit lehet ezekről a változásokról mondani. És nem egyszerűen

engedni a hangulatok eluralkodásának. Annál is érdekesebb ezt tenni, mert némelykor a valóságtól messze elrugaszkodott állításokat is olvashatunk. Csak két közelmúltbeli példát említek: 1. A Világbank 1996. évi „világjelentésében” az a megállapítás szerepel, hogy öt közép-európai volt szocialista ország közül Magyarországon a legkisebb a jövedelem egyenlőtlensége, a szegények arányát pedig 1993-ban 9 százalékra becsülték. 2. A közelmúltban egy társadalomtudós interjújában az a kitétel szerepelt, hogy a magyar társadalomban szinte senki (persze a tudós kivételével) sem szereti, támogatja a demokratikus politikai rendszert, a nagy többség valamilyen diktatúra híve.

Nézzük tehát mire lehet az adatokból következtetni!

A szegényedés

Közhely, hogy 1989 óta nőtt a szegénység. De egyáltalán nem világos, hogy mennyire nőtt, és hogy mekkora a szegények száma ma Magyarországon. A kérdésre adott válaszok attól függenek, hol húzzuk meg a szegénység határát vagy küszöbét. És hogyan definiáljuk a szegénységet? A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1982-ig visszamenően kiszámított egy létminimumot. Eszerint az 1980-as években körülbelül *egymillió ember volt szegény*, vagyis élt a létminimumnál kisebb egy főre jutó jövedelemből. 1992-ben ugyanezen szegénységi küszöb alatti jövedelemből élt már 2,2 millió, majd 1993-ban 2,4 millió, 1994-ben 3,2 millió ember. 1994-től csak becslést adunk. E számítás szerint 1996-ban 3,5–4,0 millió ember lehetett szegény. 1996-ban a KSH már új módszerrel dolgozott: lényegesen alacsonyabb létminimumot számított ki, havi 15 ezer forintot egy személynek egy hónapra. Így 2,5 milliónak mondta az ennél alacsonyabb jövedelemből élők, azaz a szegények számát 1996-ban. (Vagyis erőteljes csökkenést mutatnak a számok, részben a létminimum alacsonyabb meghatározása miatt.) Még kisebb (8–9 százalék) a szegények száma, ha a magyarországi szociálpolitikában gyakran hallgatólagosan szegénységi határnak tekintett nyugdíjminimumot vesszük küszöbnek. A Világbank említett jelentésében, amely 9 százalékra becsülte a szegénységet, havi egy főre számított 120 dollárt (akkori dollárforint vásárlóértéken átszámítva) vettek szegénységi küszöbnek a kelet-közép-európai országok és egyes szovjet utódállamok szegénységének mérésére. Érdemes hozzátenni, hogy a Világbank egy másik, csak Magyarországgal foglalkozó tanulmányában 1993-ban a „mély” szegénységet 450 ezerre, a teljes, vagyis „mély és sekély” szegénységet 2,5 millióra becsülték.

A fejlett országok nemzetközi összehasonlításában gyakran használják a szegénység határaként az átlagjövedelem felét (pontosabban a megfelelő háztartási jövedelem 50 százalékát, ahol a megfelelő [equivalens] azt jelzi, hogy a személyek életkorát és a háztartás taglétszámát is figyelembe vesszük: a fiatalok

* Az alábbiakban elsősorban a Magyar Háztartás Panel adatfelvétel-sorozatára támaszkodom, amelyet 1992 óta a TÁRKI és a BKE Szociológiai Tanszéke végez minden év áprilisában ugyanannak a kétezres háztartásnak a megkérdezésével.

Deciliseloszlások és egyenlőtlenségi mutatók: a háztartási egy főre jutó jövedelem szerint sorba rendezett egyének deciliseinek részesedése az összes jövedelemből (%)

Decilis	1987	1992	1993	1994	1995	1996
Legalsó	4,5	3,3	3,5	3,0	3,3	3,2
2	6,0	5,5	5,5	5,0	5,0	4,8
3	6,9	6,6	6,6	6,2	6,1	6,1
4	7,7	7,4	7,5	7,3	7,0	7,1
5	8,5	8,2	8,2	8,1	7,9	8,1
6	9,4	9,0	9,0	9,0	8,8	9,1
7	10,5	10,1	10,1	10,2	10,0	10,2
8	11,8	11,6	11,6	11,8	11,7	11,7
9	13,8	14,3	14,1	14,6	14,6	14,6
Legfelső	20,9	23,8	23,9	24,7	25,4	25,1
Legfelső/legalsó	4,6	7,2	6,8	8,2	7,7	7,9
p^{90}/p^{10}	–	–	–	–	3,8	4,1
Gini	–	29,5	27,6	29,5	–	–
Robin Hood	–	19,8	19,7	21,3	21,7	21,6

Az egyenlőtlenség mérésének több módszere, mutatója van. A decilis-eloszlások módszere sorba rendezi az összes megkérdezettet a jövedelem nagysága szerint, azután kiszámítja, hogy a legalacsonyabb egytized rész mennyit kap az összes jövedelemből, és ugyanígy a többi decilis egészen a legfelső, vagyis legjobb módú decilisig.

Legegyszerűbben a legfelső és a legalsó decilis részesedésének hányadosával mérik az egyenlőtlenséget. Annak érdekében, hogy egy-egy szélsőséges (igen alacsony vagy igen magas) jövedelem ne torzíthassa az eredményt, szokták a p^{90}/p^{10} mutatót használni, amely a legfelső decilis alsó határának és a legalsó decilis felső határának a hányadosa. A nemzetközi szakirodalomban általánosan használják a Gini-együtthatót, amelynek értéke teljes egyenlőség esetén zérus, teljes egyenlőtlenség esetén pedig 1,0. Végül feltüntettem a közelmúltban kidolgozott igen szellemes Robin Hood-indexet, amely azt fejezi ki, hogy ha megjelenne egy igazságtevő Robin Hood és teljes egyenlőséget kívánna létrehozni, akkor az összes jövedelemnek mekkora részét kellene elvennie a gazdagoktól és a szegényeknek juttatni. Nos az értelmezési problémát az okozza, hogy ezek a mutatók némelykor ellentétes irányú változásokat jeleznek, és 1992 óta egyik mutató sem változott mindig azonos irányban. Ez érthető, mert például némelyik évben a reálbérek, másikkban a nyugdíjak reálértéke csökkent nagyobb mértékben.

és a nagyobb háztartások egy főre jutó szükségleteit kisebbnek számítják). Eszerint Magyarországon 1,4 millió a szegények száma.

Egy tény: a számítások és a szegénység definíciójának különbözősége ellenére vitathatatlan az, hogy a *szegénységben élők száma erősen nőtt*. Ez igen súlyos probléma és kétségkívül a magyar társadalom modernizációjának nagy akadálya.

A jövőre vonatkozó egyik feltételezés szerint a gazdasági növekedés magával fogja hozni a szegénység csökkenését. Derűlátásunkat azonban két fenntartás kell, hogy mérsékelje: 1. A GDP, azaz az egy főre eső nemzeti jövedelem 1993 óta nő, a személyes jövedelmek mégis csökkennek (1995-ben és 1996-ban különösen erősen csökkentek). 2. Még ha meg is indul az átlagjövedelem emelkedése a gazdasági növekedés következtében, ebből korántsem következik szükségszerűen, hogy a legszegényebbek jövedelme is javulni kezd.

A szegénység típusai

A szegények számához hasonlóan érdekes az a kérdés, hogy kik a szegények. Mi négy, szegénységet „teremtő”, nagy tényező-csoportot különböztetünk meg. Ezek:

1. A „rég” szegénységet okozó tényezők: a szakképzetlen munkás vagy mezőgazdasági foglalkozás, alacsony iskolai végzettség, falusi lakóhely, különösen Északkelet-Magyarországon.

2. Az „új” szegénység-tényezők: munkanélküliség, különösen a háztartásfő tartós munkanélkülisége; a nyugdíjkorhatár előtti nyugdíjba vonulás, amely sok esetben alacsony nyugdíjjal jár, visszavonulás a munkaerőpiacról a háztartásba. Az „új” szegények (ilyen szegények korábban is voltak, de sokkal kisebb számban) tehát azért kerültek veszélyeztetett helyzetbe, mert nem volt lehetőségük a „szabályos” foglalkoztatási karriert végigjárni.

3. Demográfiai szegénységnek nevezhetjük a gyermekek és különösen a három- vagy többgyermekes családok között igen gyakori szegénységet. A gyermekes családoknak az átlaghoz viszonyított jövedelmi helyzete az 1960-as évek eleje óta, vagyis amióta erről egyáltalán adataink vannak, fokozatosan romlott. 1989 után ez a romlás felgyorsult. Megdöbbentő következtetésre jutottunk, amikor összehasonlítottuk a gyermekek szegénységét Magyarországon és más fejlett országokban. Hazánkban a szegény gyermekek aránya az Egyesült Államokhoz hasonló (ahol ezt sok társadalomtudós igen súlyos problémának mondja), és sokkal nagyobb a nyugat-európai országokban előforduló arányoknál. Európában a gyermekes családok sokkal erőteljesebb társadalmi támogatást kapnak, mint Amerikában. A gyermekek szegénysége szerintem a magyar társadalom egészének a jövőjét fenyegeti. A demográfiai szegénység fogalmkörébe sorolhatjuk az igen idős és az egyedül élő, különösen özvegyi nyugdíjas idős embereket is.

4. Végül, de talán elsősorban, az átlagosnál sokkal nagyobb a szegénységben élők aránya a roma etnikumhoz tartozók között.

A felsorolt „szegénység”-típusok sokszor átfedik egymást. Egy időben több tényező is szegényíti a háztartást, mert például kisközségben laknak, ahol alig van munkaalkalom, ugyanakkor a családfenntartó felnőttek iskolai végzettsége alacsony, vannak köztük munkanélküliek és ezzel együtt a roma etnikumhoz tartoznak. Ha el akarjuk kerülni egy tartós és a társadalomtól leszakadó szegényréteg kialakulását, akkor a különböző szegénységi típusokat különféle szociálpolitikai eszközökkel szükséges védeni. (Az alacsony nyugdíjú idősöket magasabb nyugdíjjal vagy szociális segéllyel, a gyermekes családokat családi pótlékkal, a roma etnikumot az iskolai végzettségük emelése útján lehetne segíteni.)

A jövedelmek egyenlőtlensége

A szegénység megnövekedésének oka — a GDP és az átlagjövedelmek csökkenése mellett — az egyenlőtlenség fokozódása. Mindennapi nyelvre lefordítva ez azt jelenti, hogy a rendszer-

váltás óta bekövetkezett változásoknak vannak vesztesei és nyertesei.

Jövedelemegyenlőtlenség a szocialista rendszerben is létezett, nem is kevés. A magyarországi jövedelmi egyenlőtlenségek az 1980-as években a skandináviaihoz voltak hasonlóak. (Vagyis a jóléti-szociális állammodellt követő országokéhoz.) Azt lehet mondani, hogy a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra való áttérés szükségszerű következménye volt az egyenlőtlenségek megnövekedése, hozzávetőlegesen a nyugat-európai átlagos egyenlőtlenségi szinten. Ez már 1992-re bekövetkezett. A nagy kérdés azonban: azóta tovább nőnek-e az egyenlőtlenségek? Haladunk az amerikai szint vagy azon is túl, a Latin-Amerikában előforduló szint felé. Itt közbetevőleg meg kell jegyezni, hogy az ilyen latin-amerikai nagyságú egyenlőtlenség korántsem szükségszerű a kapitalista piacgazdaság kezdeti szakaszaiban, mert a latin-amerikai országoknál sokkal sikeresebb kelet-ázsiai „kis tigrisek” lényegesen kisebb egyenlőtlenség mellett valósították meg a nagy gazdasági felendülést.

A jövedelemegyenlőtlenség mérése több komoly módszertani problémát vet fel. Nem beszélek itt részletesebben a jövedelmek bevallásának hiányosságairól.

Az én olvasatom szerint a jövedelmek egyenlőtlensége 1992 óta lassú növekedési tendenciát mutat. A „latinamerikanizálódás” tehát nem zárható ki.

Mit mutat a nemzetközi összehasonlítás? Az 1995. évi magyar jövedelemeloszlás Csehországnál és Szlovákiánál egyenlőtlenebb, Lengyelországhoz és a legtöbb nyugat-európai országhoz viszonyítva azonban kisebb a mi egyenlőtlenségünk. Ugyanakkor még messze elmarad az Egyesült Államoktól. Azt gondolom, hogy a sikeres modernizáció érdekében és különösen európai integrációnk nézőpontjából nem kívánatos, hogy a jövedelmek egyenlőtlenebbek legyenek Magyarországon, mint például Németországban vagy Franciaországban.

Az elmúlt évek jövedelmi „nyertese” egyértelműen a legjobb módú „egymillió” volt, mert egyértelműen nőtt a közötte és a következő rétegek között húzódo szakadék. Valószínű, hogy ha a megkérdozettek száma megengedné az adatok további bontását, akkor a felső 500 ezer meggazdagodása még világosabb lenne. Itt alakult ki az első nagy „szakadás” a magyar társadalomban.

Nem egyértelmű viszont, hogy a középrétegek vagy a szegény rétegek voltak-e nagyobb vesztesek. Valószínűnek látszik, vagy legalább remélni lehet, hogy a meggyorsuló gazdasági növekedés először a középrétegek jövedelmét fogja javítani, tehát hosszú távon a legszegényebbek lesznek a nagy vesztesek. Hosszú távon ez lesz a második nagy „szakadás”.

* Általában az a tapasztalat, hogy az adatfelvétel során bevallott jövedelmek leginkább a legjobb módúak között a leghiányosabbak, ők hajlandók a leginkább jövedelmek egy részét letagadni, másrészt ők (és a legszegényebbek) a leginkább hajlamosak az adatfelvételben való részvételt megtagadni. A tényleges jövedelemegyenlőtlenség ezért valószínűleg nagyobb, mint ami az ilyen adatokból kitűnik.

Ha társadalmi rétegekként nézzük az egy főre jutó háztartási jövedelmeket, akkor kézzelfoghatóbbá válik, hogy a *nyertesek elsősorban a felső- és középvezetők* (állami és államigazgatási vezetők, az állami és magánvállalatok managerei, vezető bankárok stb.), a vesztesek pedig a szakképzetlen munkások és mezőgazdasági foglalkozásúak, valamint a munkanélküliek, háztartásbeliek, továbbá a nyugdíjasok, elsősorban az özvegyi és rokkantsági nyugdíjasok.

Társadalmi réteg	Egy főre jutó jövedelem az országos átlag százalékában ¹			
	1993	1994	1995	1996
Felső- és középvezető	162	184	211	196
Értelmiségi	140	156	163	177
Alsóvezető és művezető	114	138	137	110
Irodai dolgozó	120	118	124	115
Önálló iparos, kereskedő	122	121	131	119
Szaktmunkás	100	96	93	96
Szakképzetlen munkás	90	88	83	86
Paraszt, mezőgazdasági munkás	85	83	84	89
Öregségi nyugdíjas	96	101	95	97
Özvegyi nyugdíjas		78	75	80
Rokkantsági nyugdíjas	87	80	78	81
Gyermekgondozási díj és segély	83	70	76	65
Munkanélküli	78	74	68	69
Háztartásbeli	69	68	62	62
Egyéb eltartott		68	60	66
Összes 16 éves és idősebb ²	100	100	100	100

1 A 16 éves és idősebb megkérdezettek átlagos egy főre jutó jövedelmének százalékában.

2 Ebben és az összes következő táblán nem mutattuk ki különleges helyzetük miatt a tanulóakra vonatkozó adatokat, továbbá kis létszámuk miatt a nyugdíj mellett kereső tevékenységet folytatók és a segítő családtagok adatait. Az „összesben” természetesen benne foglaltatnak ők is.

A jelenlegi társadalomszerkezetben egy *szűk, igen magas jövedelmű és nagy hatalmú elit mellett a középrétegek gyengéek, fokozatosan lecsúsznak, és nagy tömegű szegénység van a hierarchia alján*. Ez nem hasonlít a nyugat-európai társadalmak szerkezetéhez, ahol az anyagilag erős középrétegek alkotják a többséget, és a szegénység viszonylag kicsi. Nagy kérdés, hogy a jelenlegi szerkezet megszilárdul-e, vagy a következő években változik. És milyen irányban?

Itt csak utalni tudok arra, hogy a jövő társadalomszerkezetének alakulása nagymértékben függ attól, merre fejlődik már ma az *oktatási rendszer*. Folytatódik-e a felsőfokon oktatott hallgatók növekedésének tendenciája, így kiemelkedünk-e az utolsó helyek egyikéről az európai országok között, vagy a költségvetési megtakarítások és a magasabb tandíj visszaveti-e ezt a kedvező tendenciát. Növekedni fog-e az érettségiig eljutó fiatalok aránya, vagy ellenkezőleg, ismét megnő a 6. osztály után lemorzsolódók száma, ami könnyen bekövetkezhet, ha a kisebb települések nyolcosztályos helyett csak hatosztályos általános iskolát képesek fenntartani.

Testi és lelki egészség

A középkorú felnőttek halandósági mutatói az 1960-as évek közepén indultak romlásnak. Az 1980-as évek második felében már a férfiak halandósága tekintetében az európai országok közül csak a Szovjetunió, a nők halandósága tekintetében csak a Szovjetunió és Románia áll nálunk rosszabbul. Azóta a születéskor várható átlagos élettartam romlási tendenciája nem folytatódott, a férfiaké 65 év körül (1995-ben 65,3 év) ingadozott, a nőké pedig lassan 74 fölé emelkedett (1995-ben 74,5 év). Ezek azonban európai összehasonlításban még mindig igen rossz értékek: ma egy magyar férfi 8 évvel rövidebb élettartamra számíthat, mint az osztrák férfiak, a nők pedig 6 évvel rövidebb élettartamra, mint az osztrák nők.

Kopp Máriának és Skrabski Árpádnak az 1980-as évek óta végzett lelkiegészség-vizsgálataiból tudjuk, hogy a magyar társadalom felnőtt tagjai között *igen magas volt és nőtt azoknak az aránya, akik neurotikus és depressziós tüneteket mutattak*. Az 1993. évi kérdések 1996. évi megismételésekor nagy meglepetést okozó eredményt kaptunk: *a lelkiállapot problémáinak minden tünetét valamivel kevesebben említették 1996-ban, mint korábban*.

A lelki gondok tünetei	Év	
	1993	1996
Gyakran kimerült, letört	61,2	51,9
Gyakori erős szívdobogás	34,2	27,0
Állandóan izgatott, ideges	30,5	23,6
Gyakori remegés	21,1	15,7
Úgy érzi, nincs szerencséje	57,3	49,0
Sokat aggódik egészsége miatt	40,8	30,3
Összekavarodik, ha egyszerre több tevékenységet kell végeznie	28,8	23,8
Gyakori erős fejfájás	30,0	25,2
Félelmeitől, szorongásaitól nem tud megszabadulni	19,8	15,0

Vajon úgy értelmezhetjük ezt, hogy a magyar társadalom lelkiállapotának állandóan romló tendenciája megfordult, valamilyen ok miatt kezd a lelkiállapot lassan javulni?

Erre utalna, hogy az *öngyilkosságok gyakoriságának* az 1950-es évek eleje óta emelkedő tendenciája 1988-ban váratlanul megfordult, azóta lassan csökken az öngyilkosságok száma, az 1987-ben még 45 százezreléken álló arányszám 1995-ben 34-re csökkent.

Az a sejtés, hogy a rendszerváltás körül *fordulat következett be a magyar társadalom gondolkodásának mélyrétegeiben*, az 1994. évi adatfelvételünk elemzésekor is felmerült. Míg 1978-tól 1990-ig az anómia (vagyis a törvényi standardoktól való elfordulás) és az elidegenedés nagyfokú terjedésére, súlyosbodására lehet következtetni, 1990-től 1994-ig — várakozásunkkal ellentétben — nem látszott további növekedés, sőt inkább csökkenést sejtett az adatok egy része.

A megkérdezett felnőttek véleményének megoszlása az életük értelméről és az önmagukba vetett hitről							
Kérdés	Év	Soha	Néha	Gyakran	Nagyon gyakran	Állandóan	Összesen
	1990	55	33	6	4	2	100
	1994	47	36	9	5	3	100
Milyen gyakran érzi úgy, semmi-re sem alkalmas, hogy már nem tud hinni önmagában?	1978	71	22	4	2	1	100
	1990	53	38	4	3	1	100
	1994	60	28	6	4	2	100

A megkérdezett felnőttek véleményének megoszlása a távolabbi célokról és az eszményekről, értékekről					
Kijelentés	Év	A megkérdezettek a kijelentéssel			Összesen
		nem értenek egyet	részben egyetértenek	teljesen egyetértenek	
Minden olyan gyorsan változik, hogy az ember azt sem tudja már, miben higgyen	1978	46	33	21	100
	1990	13	28	59	100
	1994	13	38	49	100
Az ember az egyik napról a másikra él, nincs értelme előre terveket szőni	1978	69	17	14	100
	1990	17	35	48	100
	1994	20	34	46	100

1993-ban egy másik, 8 kérdéses csomagot próbáltunk ki az anómia és elidegenedés vizsgálatára, ezeket a kérdéseket 1996-ban megismételtük.

Az anómia és elidegenedés megnyilvánulása, 1993 és 1996 (%)				
Anómia és elidegenedés	1993		1996	
	teljesen igaz	részben igaz	teljesen igaz	részben igaz
Aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon	38,9	39,0	42,2	37,7
Manapság alig tudok eligazodni az élet dolgaiban	24,7	37,2	17,7	35,1
Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni	16,7	40,3	11,3	39,1
Gondjaim többségén alig tudok enyhíteni	15,6	35,5	12,1	32,5
Gyakran fontos dolgokban is tehetetlen vagyok	13,7	33,4	9,9	28,9
Nem tudom problémáimat megoldani	9,7	42,0	6,9	40,4
A munkámban sem lelem örömet	5,7	17,3	5,2	16,9
Gyakran érzem magányosnak magamat	11,8	14,3	11,2	13,6

A szabályok áthágására vonatkozó kérdés kivételével minden más kérdésnél csökkent az anómiára és elidegenedésre utaló válaszok száma.

Nem merek végérvényes magyarázatot adni ezekre a meglepő eredményekre. Feltételezhetjük, hogy az elidegenedésnek (és az anómiának) mély oka az, hogy a társadalom tagjai kiszolgáltatva érzik magukat a külső erőknek, hatalmaknak, ezért úgy gondolják, hogy tehetetlenek, és így végső soron idegenül érzik magukat a társadalomban. Feltételezhetjük azt is, hogy a rendszerváltás a szabadság megnövelésével csökkentette a kiszolgáltatottság és tehetetlenség érzését, így hozzájárult az anómia és elidegenedés csökkenéséhez.

Politikai magatartások

1990 körül néhány külföldi társadalomtudós azt jósolta, hogy lehetetlen lesz egyidejűleg megvalósítani a piacgazdaságra és a demokráciára történő átmenetet, mert az egyik akadályozza a másikat. Politikai demokráciában — mondták — nem lehet radikális gazdasági változtatásokat végrehajtani, mert a lakosság tiltakozni fog, viszont a reformok okozta gazdasági nehézségek hitelteleníteni fogják a demokratikus politikai intézményeket. Nem látjuk még az átalakulások végét, de hét év elteltével legalább „útközbeni” megállapításokat tehetünk.

Minden hazai és nemzetközi közvélemény-kutatás azt mutatta: a magyar társadalom tagjai egészen kivételesen — a többi volt szocialista országok állampolgárainál nagyobb mértékben — elégedetlenek a jövedelmükben bekövetkezett változásokkal, az ország gazdasági helyzetével és a demokrácia működésével. A R. Rose és Ch. Haerpfer által vezetett „Új demokráciák barométere” adatfelvétel-sorozat szerint a megkérdezett magyar állampolgárok nemcsak az új gazdasági rendszerrel voltak elégedetlenebbek, mint az 1990 előtti rendszerrel, hanem az új politikai rendszerrel is (1995. évi adatfelvétel). A többi volt szocialista ország többségében legalább az „új” politikai rendszert értékelték többre az 1990 előtti szocialista politikai rendszernél, sőt némelyikben (ahol a gazdasági fellendülés már megindult) a jelenlegi gazdasági rendszert is többre tartották, mint a „régit”.

Azt jelentené ez, hogy a magyar lakosság többsége visszakíván valamilyen autoritárius rendszert, diktatúrát, központi tervgazdaságot? Az adatfelvételnek más adatai azt sugallják, hogy ez nem így van. Arra a kérdésre ugyanis, hogy mit szólna ahhoz, ha a parlamentet és a választásokat eltörölnék, és egy erős vezető kormányozná az országot, csak 8 százalék fejezte ki erős támogatását és 13 százalék gyenge támogatását. Arra a kérdésre pedig, hogyan értékelné a parlament felfüggesztését és a pártok betiltását, csak 4 százalék válaszolt „határozottan helyeselném”-mel és 22 százalék „némielg helyeselném”-mel. Létezik tehát egy nem jelentéktelen kisebbség, amely hajlik az autoritárius politikai eszmék, megoldások felé. (Érdemes megjegyezni, hogy ennek aránya hasonló a szélsőjobboldali pártok által 1939-ben és a Kommunista Párt által 1947-ben elért szavazatarányhoz.) *A többség azonban ellene van a diktatúrának.*

Ha azonban a demokráciát igenlő (bár működésével elégedetlen) nagy többség nem vonja meg a támogatását, és ha külső hatalmak nem törlik el a demokráciát (mint 1939 és 1947 után történt), aminek veszélye most alig látszik, akkor a politikai demokrácia fennmaradásának jó esélye van. Adatfelvételeink egyes eredményei persze felhívják a figyelmet bizonyos veszélyforrásokra: igen nagy azoknak az aránya, akik a parlamenti választások közötti években egyáltalán nem biztosak abban, hogy részt vesznek-e majd a választásokon, nem tudják kire fognak szavazni, nagyon kevésé kötődnek valamely párthoz, évről évre tömegesen változtatják pártpreferenciájukat. Mindez lényeges instabilitást okoz a politikában, de semmiképpen sem támasztja alá a fent idézett borúlátó jóslatokat. Végső soron az állampolgárok és nem utolsósorban a politikai eliten múlik, hogy mostani nekifutásunk a modernizációnak sikeres lesz-e.